

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

127:4• 2007

ÖVERSIKT

Den ryska ”arkivrevolutionen”

Källvolymen belyser sovjetepokens mörka sidor

Av Lennart Samuelson & Andrej Sorokin

En ingalunda oviktig del av omvälvningarna i Ryssland sedan 1991 kan benämnas ”arkivrevolutionen”. Den bistra ekonomiska krisen på 1990-talet påverkade arkiven liksom andra delar av samhällslivet i Ryssland – men den förmodade inte hindra dramatiska förändringar vad gällde tillgång till och publicering av arkivdokument. Vi har under 1990-talet bevittnat och deltagit i en ”explosion” av publicerade arkivdokument. Arkivväsendets omvandling har medfört att utbildningen för historiker förändrats genomgripande.¹

I denna artikel är syftet att belysa den omfattande utgivning av källvolymen i Ryssland som hittills inte uppmärksammats utanför specialistkretsarna. De forskarinsatser som ligger bakom hundratals källvolymen bör tillmätas sin rätta vikt då uttalanden görs om tillståndet för historieskrivningen i Ryssland. Redan en översikt som denna klargör att fundamentala förändringar har inträffat. Genom att mängder av arkivmaterial inventerats av ryska forskare, ofta i samarbete med kollegor från Väst, har underlaget för historieskrivningen radikalt förändrats. Genom den samtida utgivningen av kommenterade källvolymen rörande tidigare omdebatterade ämnen i sovjetisk historia kan intresserade direkt från dokumenten bilda sig en egen uppfattning. I dessa skrifter förklaras oftast de urval ur arkiven som gjorts. Detta är desto viktigare då det inte rör sig om en komplett återgivning av korrespondenser, diaries eller enskilda ärenden. På så sätt fungerar källvolymen som inkörspår för fortsatt forskning. De källvolymen som vi behandlar följer undantagslöst de senaste strikta reglerna för publicering av dokument ur arkiven.

Det var en allmänt omfattad mening i Ryssland att en källbas måste skapas som dels möjliggör grundforskning, dels förhindrar att nya myter uppstår. Som man kunde förvänta sig upphörde de traditionella källserierna från sovjettiden att existera, med undantag för *Sovjetmaktens dekret* och, i mycket modifierad form, *Dokument om utrikespolitiken* som utges av Utrikes-

1. Jfr A. K. Sokolov, *Istotjnikovedenie novejsjej istorii Rossii* [Källkunskap om Rysslands nyaste historia], Moskva 2004.

ministeriets arkiv.² En ny infrastruktur för publicering av arkivmaterial har blivit etablerad. Denna utgörs av de tre sektorerna arkiv, vetenskapliga forskningscentra och förlag, men gränserna däremellan är inte längre så knivskarpa som på sovjettiden. Då hade arkiven hand om dokumenten medan instituten vid Vetenskapsakademien publicerade dem; i dag är det inte tänkbart med utgåvor som har en sådan arbetsfördelning. Tyngdpunkten har förskjutits till arkiven. I dag har flera förlag omfattande "arkeografiska" centra som tar initiativ till och organiserar publicering av arkivdokument. Rörande 1900-talets historia återfinns de viktigaste centra för källpublikationer vid Ryska Vetenskapsakademiens institut (för rysk historia, för allmän historia, för slaviska studier, för Fjärran Östern m.fl.); därtill kommer de federala arkiven (Statsarkivet, Statliga arkivet för social och politisk historia, Statsarkivet för nutidshistoria, Statliga Ekonomiarkivet) samt ämbetsarkiven (framför allt Utrikesministeriets, Försvarsministeriets och Federala Säkerhetstjänstens arkiv). Särskilt bör Ryska Federationens Presidentarkiv nämnas som ett av de viktigare för 1900-talshistorien. Trots att dess samlingar merendels förblivit hemliga har Presidentarkivet bidragit med omfattande material till över 30 källvolymerna. Bland icke regeringsanknutna institutioner bör nämnas Internationella Demokratifonden som grundades av Alexander Jakovlev (1921–2006), en gång perestrojkans ideolog och sedermera ordförande i kommissionen för rehabilitering av offer för politiskt förtryck.

De flesta flervolymserier, utan vilka den ryska historieskrivningen i dag vore otänkbar, har möjliggjorts genom internationell samverkan. Några av de mest aktiva centra är Hoover Institution on War, Revolution and Peace vid Stanford-universitetet, projektet *Annals of Communism* vid Yale University Press, *La Maison des Sciences de l'Homme*, *L'Institut d'Histoire du Temps Présent* (IHTP) och *Centre National des Recherches Scientifiques* i Paris, samt Jurij Lotman-institutet för rysk och sovjetisk kultur i Bochum.

Tidigt på 1990-talet bestämdes att en serie källvolymerna skulle göras om alla de *politiska partier* som varit verksamma i Ryssland från slutet av 1800-talet fram till 1930-talet. Detta projekt har således publicerat flervolymsutgåvor om samtliga konservativa partier, om socialistrevolutionära partiet och dess två splittrade delar efter 1917, om mensjevikerna, anarkisterna och det judiska socialistiska partiet Bund – såväl från tsartiden som från sovjetepo-

2. Bland dessa kan noteras Ryska federationens utrikesministeriums serie *Dokumenty vnesjnjej politiki* som publicerat volymerna XXII:1–2 för år 1939, XXIII:1–3 för år 1940–22/6 1941, och XXIV för 22/6–31/12 1941 (Moskva 1992, 1995–98 resp. 2000).

kens första decennium då somliga av bolsjevikernas motståndare tilläts bedriva en viss, kontrollerad politisk aktivitet. Sammanlagt har 47 volymer om de ryska politiska partierna publicerats.

Att publicera dokument om det kommunistiska partiets ledare blev centralt i den arkeografiska revolutionen. Antologin *V. I. Lenin: okända dokument från 1891 till 1922* utgavs 1999.³ Trots att inte mindre än fem omgångar av Lenins samlade verk hade utgivits under sovjeteran, och att därtill en lång rad av hans brev, telegram och utkast till artiklar hade utgivits i serien *Leninskij sbornik*, visade det sig finnas drygt 400 dokument i arkiven som kommunistpartiet fram till glasnost hade valt att undertrycka. En rad förklaringar kan sökas till varför just dessa dokument hade censurerats. Mest uppmärksammade har några nypupptäckta dramatiska uttalanden av Lenin under inbördeskriget blivit – trots att minst lika häftiga, eller rentav mordiska utfall mot borgerskapet, prästerna och kulakerna funnits i mängder redan i den etablerade, femte upplagan av hans samlade skrifter.⁴

Från den tidiga sovjethistorien har en rad källsamlingar som visar *motståndet mot bolsjevikerna* utgivits. *Fallet general Kornilov* behandlar den kontroversiella frågan om en militärkupp som förbereddes i september 1917 mot den provisoriska regeringen. Revolten på fästningen Kronstadt i februari 1921 har ingående skildrats dokumentariskt med nytt material som skall ge en mer objektiv historieskrivning om de upproriska matrosernas politiska bakgrund och agerande.⁵ Vidare visar en rad källvolymer det fortsatta *motståndet i exil* efter ryska inbördeskriget. Dokument från framträdande per-

3. *V. I. Lenin: neizvestnye dokumenty. 1891–1922 gg.* [V. I. Lenin: okända dokument, 1891–1922], red. Ju. N. Amiantov, Ju. A. Achapkin & V. T. Loginov, med efterord av V. Loginov, Moskva 1999.

4. Endast en mindre del av de hemliga Lenindokumenterna på Ryska statliga arkivet för social och politisk historia (RGASPI) togs med av Richard Pipes, som gjorde misstaget att inte låta RGASPI:s experter bistå honom med kommentarer och förklaringar. Följaktligen är hans *The unknown Lenin: from the Secret Archives*, London & New Haven 1996, behäftad med ett flertal feldateringar och allvarliga vantolkningar. Jfr professor Loginovs efterord till den ryska källvolymen, s. 581–590. En rad dramatiska episoder i Lenins liv hade bättre än Pipes beskrivits av Anatolij Latysjev, med såväl de nyligen avhemligade som de sedan länge kända dokumenterna som underlag; se vidare *Rassekretjennij Lenin* [Den avhemligade Lenin], Moskva 1996. För en historiografisk analys av hur Lenin-gestalten framstälts i sensovjetisk och nyare rysk historieskrivning och -debatter, jfr en ingående studie av Elena A. Kotelenets, *V. I. Lenin kak predmet istoritjeskogo issledovanija* [V. I. Lenin som föremål för historisk forskning], Moskva 1999.

5. *Delo generala L. G. Kornilova. Avgust 1917 – ijun' 1918, 1–2*, Moskva 2003; *Kronstadt, 1921: dokumenty*, red. V. P. Naumov & A. A. Kosakovskij, Moskva 1997. Därefter utgavs av andra arkivarier och historiker en fylligare dokumentation om myteriet på Kronstadt, dess ledare och program samt om hur matrosernas revolt krossades av röda arméförband under ledning av försvarskommissarie Leo Trotskij och general Michail Tuchatjevskij; jfr *Kronstadtskaja tragedija 1921 goda: dokumenty* [Kronstadt-tragedin], 1–2, Moskva 1999 (sammanlagt 835 dokument med utförliga kommentarer).

sonligheter i landsflykt presenteras i "Strängt personligt och förtroligt" med brevväxlingarna mellan de tidigare tsarambassadörerna i Paris respektive Washington V. A. Maklakov och B. A. Bachmetiev. Deras nästan kompletta brevväxling från 1915 till 1951 finns i Hoover Institution on War, Revolution and Peace vid Stanford-universitetet.⁶ Under ledning av Försvarsministeriets Institut för militärhistoria har en omfattande dokumentation av den vita sidans generaler i exil efter ryska inbördeskriget publicerats. Den första volymer (i två delar) skildrar uppbrottet från olika frontavsnitt i Ryssland och agerandet i exil i Turkiet, Serbien, Frankrike och Kina.⁷

Dokumentserien *Kreml-arkiven* inbegriper två tunga volymer, med praktiskt taget allt arkivmaterial som finns tillgängligt om hur bolsjevikerna i början av 1920-talet agerade gentemot *den ortodoxa kyrkan*.⁸ Under sommaren 1922 arresterade hemliga polisen, GPU, på order av Lenin, Trotskij och andra i kommunistpartiets ledning ett par hundra intellektuella som bedömdes som fiender till staten, ehuru icke skyldiga till något brott ens mot den revolutionära lagstiftningen. Efter summariska avgöranden fastslog bolsjevikerna att ett par hundra professorer, läkare och andra skulle landsförvisas. Operationen har kallats "filosofernas ångbåt" eftersom en stor grupp med filosofen Nikolaj Berdjajev i spetsen sändes med ett fartyg från Petrograd till Tyskland. En omfattande dokumentsamling ur Federala Säkerhetstjänstens (FSB:s) centralarkiv visar hur denna massrepression förbereddes och genomfördes.⁹ Andra källvolymer visar hur man 1922 arrangerade den politiska processen mot det socialistrevolutionära partiet. Det var den första skådeprocessen, som 1931 följdes av den mot mensjevikipartiet.¹⁰ Förhörsprotokollet med enskilda figuranter i den så kallade akademiaffären 1929–1931, som

6. "Soversjenno litjno i doveritel'no". B. A. Bachmetiev, V.A. Maklakov: *perepiska 1919–1951* [Strängt personligt och förtroligt. B.A. Bachmetiev och V.A. Makladov: korrespondens 1919–1951], 1–3, red. O. Budnitskij, Moskva & Stanford 2001–2002.

7. *Russkaja voennaja emigratsija 20-ch–40-ch godov: dokumenty i materialy*, 1. Tak natjinalos' izgnan'e. Kn. 1. Ischod. Kn. 2. Na tjuzjbine, red. V. A. Zolotarjov m.fl., Moskva 1998.

8. N. N. Pokrovskij & S. G. Petrov, *Politbjuro i tserkov': 1922–1925 gg.*, 1–2, Novosibirsk & Moskva 1997–1998.

9. V. S. Christoforov & V. G. Makarov (red.), *Vysylka vmesto rasstrela: deportatsia intelligentsii v dokumentach VTjK–GPU, 1921–1923* [Landsförvisning i stället för avrättning: deporteringen av intelligentsian i dokument från Tjekan-GPU, 1921–1923], Moskva 2005.

10. *Sudebnyj protsess nad sotsialistami-revoljutsionerami (ijun' – avgust 1922 g.): Podgotovka. Provedenie. Itogi. Sbornik dokumentov*, red. S. A. Krasil'nikov, K. N. Morozov & I. V. Tjubykin, Moskva 2002; *Men sjevistskij protsess 1931 goda: sbornik dokumentov v 2-ch knigach*, red. A. L. Litvin, Moskva 1999.

drabbade historikerna S. F. Platonov och E. V. Tarle, har likaledes publicerats i sin helhet.¹¹

Den mest inflytelserika och sekretessomgärdade maktgruppen inom kommunistpartiet var centralkommitténs politiska byrå (politbyrå). Följaktligen blev publicerandet av dess dokument oundvikligen en högt prioriterad uppgift för "arkivrevolutionen". En antologi om *politbyrå på 1930-talet* publicerades 1995 och gav främst upplysningar om hur beslutsfattandet förändrades, vilka personligheter som var närvarande vid politbyråmöten samt återgav korrespondens som belyser Stalins agerande.¹² Den mest värdefulla handboken för att forska om kommunistpartiets ledning av landet – på alla nivåer, i stort som smått – är de tre volymer som förtecknar samtliga politbyråmöten och dagordningar, från 1919 till 1952.¹³ Politbyråns möten upptecknades som regel inte stenografiskt. Det fåtal protokoll från 1920- och 1930-talet som faktiskt stenograferades publiceras i tre volymer. Vid 1920-talets slut utspelades den sista öppna kampen mellan två divergerande riktningar inom kommunistpartiet: å ena sidan Stalin och de som ville bryta med den nya ekonomiska politikens (NEP) eftergifter till bönderna, å andra sidan Nikolaj Bucharin som främste företrädare för dem som trodde på en fortsatt blandekonomisk utveckling. De oredigerade stenografiska protokollen från dessa viktiga centralkommittémöten ger en bättre helhetsbild av kampen mellan de två riktningarna inom partiet än vad som tidigare varit möjligt att åstadkomma.¹⁴

Mellan 1919 och 1940 höll Sovjetunionens kommunistiska partis centralkommitté 135 plenarmöten, och knappt 100 under de följande åren fram till 1991. Internationella Demokratifonden, under ledning av Alexander Jakovlev, har planerat en serie källvolymerna med dokument kring avgörande *plenarmöten i centralkommittén (CK) efter Stalins död*. De tar upp plenarmötena i mars 1953 då maktförhållandena efter diktatorns död dryftades, ett stenografiskt protokoll från plenarmötet i juli 1953 då Lavrentij Berijas öde avgjordes, dokument från mötet i januari 1955 då Georgij Malenkov ställdes åt sidan av

11. *Akademitjeskoe delo 1929–1931 gg.: Dokumenty i materialy sledstvennogo dela, sfabrikovannogo OGPU*, 1: Delo po obvineniju akademika S.F. Platonova; 2: Delo po obvineniju akademika E.V. Tarle, S:t Petersburg 1993–1998.

12. *Stalinskoe Politbjuro v 1930-e gody*, red. Larisa A. Rogovaja, Oleg V. Chlevnjuk m.fl., Moskva 1995.

13. *Politbjuro TsK RKP (b) – VKP(b): povestki dnja zasedanija, 1919–1952. Katalog*, 1–3, red. K. M. Anderson, G. M. Adibekov & L.A. Rogovaja, Moskva 2000.

14. *Kak lomali NEP: stenografitjeskie ottjety plenumov Central'nogo komiteta VKP(b). 1928–1929*, 1–5, red. V. P. Danilov, O. V. Chlevnjuk m.fl., Moskva 2000.

Nikita Chrusjtjovs falang i partiet, samt det viktiga plenarmötet i juni 1957 då Chrusjtjov (med försvarschef Georgij Zjukovs assistans) lyckades förhindra de mer Stalintrogna Molotov, Kaganovitj och Malenkov att avsätta honom. Vidare ingår i serien dokument från CK-plenumet i oktober 1957 då marskalk Zjukov i sin tur avsattes efter anklagelser om att vilja ställa armén utanför partiets kontroll. Slutligen finns dokumentation från det CK-plenum i oktober 1964 då Chrusjtjov själv avsattes. Dessa dokumentsamlingar har givit oss en möjlighet att skildra maktkampen i Kreml utan att förfalla till kremlologins bekanta metoder, och ger samtidigt ovanligt rättframma inblickar i hur argumentationen fördes i det sovjetiska ledarskapet.¹⁵ På initiativ av akademiledamoten Alexander Fursenko gjordes en informativ presentation av material från *kommunistpartiets presidium* (så benämndes politbyrån från 1952). Den första volymen på över 1 300 sidor innehåller de oredigerade protokollanteckningarna samt stenogrammen från presidiets möten 1954–1964.¹⁶ De två följande, lika omfattande volymerna innehåller presidiets resolutioner.¹⁷

Många källvolymerna ger en ny bild av "historien underifrån". I de växlingsrika *Brev till makten* för åren 1917–1927 respektive 1928–1939 har A. Ja. Livsjin och I. B. Orlov sammanställt en stor mängd brev, angivelser, klagomål och hänvändelser från den sovjetiska allmänheten som sändes till partiledare och statliga organ.¹⁸ Dessa brev och klagomål reflekterar stämningar i folkdjupet som tidigare blott kunnat anas i rättframma insändare som sovjetiska tidningar publicerade, eller i reportage av deras arbetsplatskorrespondenter. Särskilt gäller detta för krigsåren eftersom den officiella historieskrivningen om Stora fosterländska kriget, mer än för andra perioder, klavband forskarna till vissa stereotypa framställningsätt. Följaktligen finns mycket att revidera om hur imperiets mentalitetshistoria under krigsåren kan skrivas, och värdefull som inkörspport är källvolymen *Sovjetiskt vardagsliv och massornas medvetande, 1939–1945*.¹⁹

15. V. Naumov & Ju. Sygatjov (red.), *Lavrentij Berija, 1953: stenogramma ijul'skogo plenuma TsK KPSS i drugie materialy*, Moskva 1999; *Molotov, Malenkov, Kaganovitj, 1957: stenogramma ijun'skogo plenuma TsK KPSS i drugie dokumenty*, red. N. Kovaljov m.fl., Moskva 1998; *Georgij Zjukov 1957: stenogramma oktiabr'skogo plenuma TsK KPSS i drugie materialy*, red. V. Naumov m.fl., Moskva 2001.

16. *Prezidium TsK KPSS 1954–1964*, 1: Tjernovyje protokol'nye zapisi zasedanij. Stenogrammy, red. A. A. Fursenko, Moskva 2003.

17. *Prezidium TsK KPSS 1954–1964*, 2: Postanovlenija 1954–1958, red. A. A. Fursenko, Moskva 2006.

18. *Pis'ma vo vlast', 1917–1927: zajavlenija, zjaloby, donosy, pis'ma v gosudarstvennyje struktury i bol'sjevistskim vozjdiam*, Moskva 1998; *Pis'ma vo vlast', 1928–1939: zajavlenija, zjaloby, donosy, pis'ma v gosudarstvennyje struktury i sovet'skim vozjdiam*, Moskva 2002.

19. *Sovjetskaja povsednevnost' i massovoe soznanie, 1939–1945*, red. A. Ja. Livsjin & I. B. Orlov, Moskva 2003.

Temat *den sovjetiska repressionens historia* har tilldragit sig stort intresse allt sedan glasnost i slutet av 1980-talet. I ett omfattande internationellt samarbetsprojekt mellan Ryska kulturministeriet, Ryska federala arkivstyrelsen och Hoover Institution on War, Revolution and Peace utkom 2004–2005 sju volymer om Gulags historia, den mest beryktade delen av stalinismen. Publikationerna omfattar massrepressionerna i Sovjetunionen från slutet av 1920- till början av 1950-talet. Därefter behandlas ingående strukturen i detta straffsystem och de kadrer som bar upp systemet. En volym innehåller data om Gulags betydelse under industrialiseringen på 1930-talet och under andra världskriget, liksom straffarbetslägrens roll i den sovjetiska planekonomin. De sedan länge omtvistade frågorna om antalet fångar vid olika tidpunkter i Gulag, deras levnadsförhållanden och överlevnadschanser mot sjukdomar, utmattning och godtyckligt våld belyses – så långt arkivmaterialet låter detta göras. En volym tar upp den tidigare tämligen okända "andra delen av Gulag", nämligen de särskilda bosättningar för fördrivna "kulaker" och andra som tillsammans med sina familjer i särskilda byar stod under den politiska polisens (GPU:s) kommandanters order och måste utföra tvångsarbeten. En volym skildrar fångarnas uppror och revolter inom Gulag mot slutet av 1940- och början av 1950-talet, vilka ledde till reformer och så småningom till att de mest omfattande arbetslägren upplöstes som ineffektiva ur ekonomisk synvinkel och kontraproduktiva ur brottsbekämpande aspekter. Till detta har projektet fogat en omfattande handbok till de arkiv i Ryssland som innehåller material från koncentrations- och arbetslägren.²⁰ De sovjetiska lägren har, förutom i otaliga memoarer och historiska skildringar i bok- och artikelform, sedan slutet av 1980-talet ingående blivit belysta genom en lång rad källvolymmer. Här kan nämnas en översikt av Gulags tidiga historia redigerad av Nikita Petrov och Alexander Kokurin, samt en om de "stora stalinska byggena",

20. *The history of Stalin's Gulag: late 1920s–early 1950s. Collected documents in 7 volumes / Istorija stalinskogo Gulaga: konets 1920-ch–pervaja polovina 1950-ch godov. Sobranie dokumentov v semi tomach*, red. V. P. Kozlov, A. K. Sorokin, Paul Gregory, O. V. Chlevnjuk m.fl., Moskva 2004–2005. Vol. 1: *Masovye repressii v SSSR* [Massrepressalier i Sovjetunionen]; vol. 2: *Karatel'naja sistema: struktura i kadry* [Straffsystemets struktur och kadrer]; vol. 3: *Ekonomika Gulaga* [Gulags ekonomi]; vol. 4: *Naselenie Gulaga: tjislennost' i uslovija sodержanija* [Gulags population: kvantitet och underhållsvillkor]; vol. 5: *Spetspereselentsy v SSSR* [Specialkolonister i Sovjetunionen]; vol. 6: *Vosstaniija, bunt i zabastovki zakljuzjennych* [Fångarnas uppror, upplopp och strejker]; vol. 7: *Sovetskaja repressivno-karatel'naja politika i penitentsiarnaja sistema v materialach Gosudarstvennogo archiva Rossijskoj Federatsii. Annotirovannyj ukazatel' imen*. [Den sovjetiska repressiva straffpolitiken och fängelsesystemet i Ryska federationens statsarkiv: annoterad förteckning]. Se vidare Lennart Samuelson, "Gulag och "sjarasjki": Stalintidens koncentrationsläger och fängelser för specialister", i Anu Mai Köll (red.), *Kommunismens ansikten: repression, övervakning och svenska reaktioner*, Stockholm 2005, 181–217.

det vill säga de kanaler och kraftverk som uppfördes av Gulagfångar på 1930- och 1940-talet.²¹ Ofta drabbades hela familjer sedan mannen arresterats och sänts till Gulag. Situationen för minderåriga som dömts till särskilda straffkolonier i Gulag har belysts i en skakande källvolym.²² I de flesta regioner i Ryssland har särskilda käll- och dokumentvolymerna utgivits för att klarlägga repressionen under sovjettiden. Tidigt utkom en källvolym om Gulaglägren i Karelén, där Jurij Dmitriev och Ivan Tjuchin lade grunden för en omfattande databas om repressionens offer.²³ Omfattande efterforskningar om straffarbetslägren, förvisningsorterna och andra former av repression har gjorts i exempelvis Archangelsk, Jaroslavl, Komirepubliken och Kuznetsk.²⁴

Under den stora terrorns omfattande *utrensningar i det militär-industriella komplexet* drabbades den framstående flyg- och raketteknikern Sergej Koroljov (1907–1966). Han förvisades till Gulag 1938 för påstått sabotage, men tack vare ansträngningar från den likaledes dömda flygplanskonstruktören Andrej Tupoljev kunde Koroljov redan efter ett par-tre månader i Kolyma i sovjetiska Fjärran östern räddas till en ”sjarasjka” (fängelse för tekniker och vetenskapsmän som skildrats i Alexander Solzjenitsyns *Den första kretsen*). Efter några år frigavs han och domen upphävdes senare, då Koroljov ledde det sovjetiska rymdprojektet.²⁵

Tvärtemot vad somliga emellanåt hävdar i Sverige tillåter det ryska arkivmaterialet faktiskt sedan länge rekonstruktioner av hur *förhörsmetoderna* utvecklades och vilka kategorier i befolkningen som vid olika tillfällen drabbades av repressionen. I de nämnda dokumenten med förhör inför skådeprocesserna mot socialistrevolutionärer, mensjeviker och andra politiska motståndare till

21. *GULAG (Glavnoe upravlenie lagerej) 1917–1960: dokumenty* [GULAG, Lägeröverstyrelsen, 1917–1960], red. V. N. Sjostakovskij, A. I. Kokurin & N. V. Petrov, Moskva 2000; *Stalinskie strojki GULAGA, 1930–1953: dokumenty*, red. A. I. Kokurin & J. N. Morukov, Moskva 2005.

22. *Deti Gulaga, 1918–1956*, red. A. I. Kokurin, S. S. Vilenskij m. fl., Moskva 2002.

23. *GULAG v Karelii 1930–1941 gg. sbornik dokumentov i materialov* [Gulag i Karelén 1930–1941: dokument och material], red. V. G. Makurov, Petrozavodsk 1992.

24. *Pomorskij memorial* [Memorial över offren i Archangelsks län], 1–3, Archangelsk 2000; *Ne predat' zabveniju: kniga pamjati repressirovannyh v 30–40e god i natjale 50-ch godov, svjazannyh sud'bami s Jaroslavskej oblast'ju* [Detta får inte falla i glömska: minnesbok över offren för repression i Jaroslavs län från 1930- till början av 1950-talet], Jaroslavl 1993; N. N. Traber m. fl. (red.) *Kniga Pamjati zhertv politicheskikh repressii Novgorodskoi oblasti*, 1: 1937 g.; 2: 1937, 1938 gg., Novgorod 1993–1994; *Pokajanie: Komi respublikanskij martirolog zhertv massovyh polititjeskich repressij* [Botgöring: Komi-republikens martyrolog över offer för politisk massrepression], 1–7, Syktyvkar 1999–2004; *Prinuditel'nyj trud: ispravitel'no-trudovye lagerja v Kuzbasse (30–50-e gody)* [Tvångsarbete: korrektionsarbetslägren i Kuzbass, 1930–1950-tal], red.: Ljubov' Il'initjna Gvozdkova, 1–2, Kemerovo 1994.

25. *S.P. Koroljov i ego delo: svet i teni v istorii kosmonavtiki. Izbrannye trudy i dokumenty*, red. B. V. Rauschenbach, Moskva 1998.

bolsjevikerna kan man följa hur den politiska polisen fabricerade mer eller mindre vittförgrenade "kontrarevolutionära organisationer".²⁶ Publicering av förundersökningsprotokoll ur avhemligade dokument från Federala säkerhetstjänstens centralarkiv har blivit en omfattande riktning bland källvolymerna.²⁷ En av de tidigaste memoarerna som skildrade den stora terrorn och Kolymalägren i sovjetiska Fjärran östern "inifrån" var Jevgenija Ginzburgs *Resa till avgrunden*.²⁸ Hennes son, den kände författaren Vasilij Aksionov, fick tillgång till förundersökningsmaterial från 1930-talet och skrivelser om moderns rehabilitering på 1950-talet. Han lät publicera personakten i "fallet Ginzburg".²⁹ Pavel Tjinskij har rekapitulerat hur förhørsproceduren i Lubjankafängelset gick till i ett enskilt fall, rörande Izrael Savel'jevitj Vizelskij.³⁰ Genom granskning av Stalins anteckningar på den information han praktiskt taget dagligen under vissa perioder fick från hemliga polisen kan även tvistefrågor om hur olika vågor av terror dirigerades från maktens centrum studeras.³¹

Många dokument ur *Stalins arkiv* publicerades under 1990-talet i periodika och samlingsverk. Hans brevväxlingar med andra ledare och med sina familjemedlemmar förtjänar att omnämnas. En central inriktning har varit

26. Från Tomskregionen föreligger dokument som visar hur NKVD agerade under den stora terrorn, jfr *Bol' ljudskaja: kniga pamjati tomitjei, repressirovannyj v 30-40-e i natjale 50-ch godov* [Mänsklig smärta: minnesbok över Tomsk-bor som drabbades av repression under 1930-, 1940- och början av 1950-talet], 3, Tomsk 1992; 1936–1937: *konvejer NKVD. Iz chroniki 'bol'sjogo terrora' na tomskoj zemle. Sbornik dokumentov i materialov* [1936–1937: NKVD:s löpande band. Ur den "stora terrorns" krönika i Tomsk], Tomsk & Moskva 2004.

27. För en översikt av dessa publikationer och projekt som genomförts med källmaterial från FSB:s centralarkiv, se Irina Kutina, "Zdes' chranjatsja nasja istorija" [Här bevaras vår historia], *Moskovskaja pravda*, 2/9 2003.

28. Evgenija Semjonovna Ginzburg, *Resa till avgrunden: en berättelse från personkultens dagar*, övers. fr. ryska av Greta Hjelm, Stockholm 1967.

29. *Dva sledstvennyj dela Evgenii Ginzburg*, i serien Delo No... Polititjeskie zjertvy totalitarizma v Rossii, red. A. L. Litvin, Kazan 1994.

30. Verket föreligger än så länge endast på franska: Pavel Chinsky, *Micro-histoire de la Grande Terreur: la fabrique de culpabilité à l'ère stalinienne*, Paris 2005.

31. *Lubjanka: Stalin i VTjK–OGPU–NKVD 1922–1936* [Lubjanka: Stalin och Tjekan-GPU–NKVD 1922–1936], Archiv Stalina: dokumenty vyssjich organov partijnoj i gosudarstvennoj vlasti, red. V. N. Chaustov m.fl., Moskva 2003; *Lubjanka: Stalin i Glavnoe upravlenie gosudarstvennoj bezopasnosti NKVD 1937–1938* [Lubjanka: Stalin och NKVD:s huvudstyrelse för statssäkerheten, 1937–1938], red. A. N. Jakovlev, V. N. Chaustov, V. P. Naumov & N. S. Plotnikova, Moskva 2004; *Lubjanka: Stalin i NKVD–NKGB–GUKR "Smersj" 1939–mart 1946*, red. V. N. Chaustov m.fl., Moskva 2006. I korrespondens med Molotov och Kaganovitj kunde Stalin även ta upp frågor om förestående politiska processer, eller antyda behovet av just "åskådningssprocesser" (*pokazatel'nye protsessy*). Det står utom tvivel att Stalin och hans närmaste omgivning såg ett behov av och visste gränserna för att dupera den breda allmänheten. Den information som strömmade in till Kremli från den sovjetiska säkerhetspolisens angivare gav dem också en fingervisning om hur omfattande, alternativt ringa, skepsis mot anklagelser som fanns i olika samhällsgrupper.

att publicera korrespondensen från partiledarna på 1920- och 1930-talet. Den närmast totala avsaknaden av stenografiska protokoll från mötena med politiska byrån, organisatoriska byrån, sekretariatet och folkkommisariernas råd (regeringen) förklarar varför dessa brevväxlingar har stor betydelse.

Den äldre Vjatjeslav Molotov (1890–1986) befann sig som bekant sedan början av 1960-talet i onåd och levde ett tillbakadraget liv som pensionär i Moskva fram till sin död. Han överlämnade 1969 till kommunistpartiets centralarkiv ett uppenbarligen sovrat urval av sin brevväxling med Josef Stalin. Det rörde sig om ett mindre antal brev från Stalin till Molotov; inga av Molotovs svar. Ett stort antal brev innehåller diskussioner om landets utrikespolitik. Trots begränsningen att Molotov gallrat i sitt privata arkiv innehåller de kommenterade källvolymerna (på ryska och engelska) värdefulla inblickar i Stalins ledarskap under den dramatiska tid då industrialiseringen forcerades i slutet av 1920-talet, och då de första skådeprocesserna mot specialister i industri och ekonomisk förvaltning förbereddes.³²

Stalins omfattande brevväxling med sin familj och med andra partiledare från dessa tider är mycket upplysande. Från hans privatarkiv härrör brev som Stalin sände till sin hustru Nadezjda Allilujeva, till dottern Svetlana och till andra släktingar.³³ Under de långa semestrar som han tillbringade vid Svarta havet på 1930-talet sköttes mycket av beslutsfattandet genom kurirbrev. Korrespondensen med partiets starke man Lazar' Moisejevitj Kaganovitj har bevarats tämligen intakt och utgivits på såväl ryska som engelska.³⁴ På före detta Partiarkivet (i dag Ryska statliga arkivet för social och politisk historia,

32. Jfr *Pis'ma I.V. Stalina V. M. Molotovu: 1925–1936 gg. Sbornik dokumentov*, red. O. Chlevnjuk, L. Kosjeleva, V. Lel'tjuk, V. Naumov & L. Rogovaja, Moskva 1996; *Stalin's Letters to Molotov: 1925–1936*, red. Lars T. Lih, Oleg V. Khlevniuk & Oleg V. Naumov, med förord av Robert Tucker och en längre introduktion av Lars Lih, London & New Haven 1995. De framstående agrarekonomerna Alexander Tjajanov, Nikolaj Kondratiev och Lev Litosjenko tvingades 1931 "bekänna" konspirationer med syfte att störta sovjetregeringen vid en utländsk intervention. Skådeprocessen mot det fiktiva "Arbetande böndernas parti" blev aldrig av, men de inblandade dömdes till långa straff i fängelse, s.k. specialisolatorer. På Ryska ekonomiarkivets initiativ har Kondratievs hela korrespondens från fängelsetiden 1932–1938 med hustru och dotter, liksom med myndigheterna, givits ut med omfattande kommentarer. Den ger nya inblickar i hur Stalinterrorn kunde bryta ned en av samtidens främsta vetenskapsmän. Tjajanov och Kondratiev kom att avrättas under den stora terrorn 1938, medan Litosjenko samma år änyo dömdes till Gulags fruktade läger i Kolyma, där han avled 1943. Se vidare N. D. Kondratiev, *Suzdal'skie pis'ma*, red. Ju.V. Jakovets m.fl., Moskva 2004.

33. *Iosif Stalin v ob'iatjach sem'i. Iz litjnogo archiva*, red. V. N. Denisov, Moskva 1993.

34. *Stalin i Kaganovitj: perepiska, 1931–1936 gg.*, red. O. V. Chlevnjuk, R. W. Davies, L. P. Kosjeleva, E. A. Rees & L.A. Rogovaja, Moskva 2001. Arbetet innehåller totalt 869 dokument, av vilka endast 182 tagits med i den engelska utgåvan: *The Stalin-Kaganovich Correspondence 1931–1936*, London & New Haven 2003.

förkortat RGASPI) finns en rad partifunktionärers samlingar. Två källvolymerna med brevväxlingar mellan kommunistiska ledare innehåller ett begränsat urval, som dock ger en föreställning om hur mycket som kan återfinnas bland dessa samlingar.³⁵

En rad källvolymerna har behandlat enskilda individers öden i en samhälleligt betydelsefull kontext. Här kan nämnas att V. D. Esakov sammanställt dokument om kommunistpartiets styrning av *Vetenskapsakademien*.³⁶ Esakov och P. E. Rubinin har dokumenterat atomfysikern Pjotr Kapitsas kamp för sin forskning, sedan denne 1935 förbjöds att återvända till England. Han kämpade för att få sig tillsänd laboratorieutrustningen från Royal Society vid universitetet i Cambridge, och för att konsolidera sitt nyinstituerade institut för fysiska frågor. För sina upptäckter om superfluiditet hos helium nominerades Kapitsa redan 1946 till Nobelpriset, men kom att tilldelas detta först 1978.³⁷ En intressant sammanställning av sovjetiska vetenskapsmän som tilldelats Nobelpris i olika ämnen, liksom hur de sovjetiska myndigheterna agerat i olika Nobelsammanhang, har gjorts av Abram Bloch.³⁸

Stalins korrespondens med författaren Michail Sjolochov från 1930-talet och framåt ger nya kunskaper om hur diktatorn betraktade litteraturens uppgifter.³⁹ En omfattande publicering av dokument ur olika arkiv har gjorts för serien *Kulturen och makten från Stalin till Gorbatsjov*. Hur Josef Stalin och hans närmaste omgivning i Kreml dirigerade den sovjetiska filmkonsten har delvis varit känt genom litteraturen. Men i källvolymen *Kreml-biografen 1928–1953* tillkommer en mängd dokumentation om vilka direktiv, anvisningar eller förbud som i olika sammanhang riktades till landets filmregissörer.⁴⁰ Centralkommitténs olika kulturavdelningar agerade på samtliga områden för att styra författare, kompositörer och regissörer i enlighet med den

35. *Bol'sjevistiskoe rukovodstvo: perepiska, 1912–1927*, red. A. V. Kvasjonkin, O. V. Chlevnjuk, L. P. Kosjeleva & L. A. Rogovaja, Moskva 1996; *Sovjetskoe rukovodstvo: perepiska, 1928–1941*, red. des., Moskva 1999.

36. *Akademija Nauk v resenjach Politbjuro TsK RKP(b)–VKP(b). 1922–1952*, red. V. D. Esakov, Moskva 2000.

37. Vladimir D. Esakov & Pavel E. Rubinin, *Kapitsa, Kreml' i nauka* [Kapitsa, Kreml och vetenskapen], 1: Sozdanie Instituta Fizitjeskich problem, 1934–1938, Moskva 2003.

38. Abram Moisejevitj Bloch, *Sovjetskij Sojuz v inter'ere Nobelevskich premij: fakty, dokumenty, razmysljenija, kommentarii*. S:t Petersburg 2001.

39. *Pisatel' i vozjd: perepiska M. A. Sjolochova s I. V. Stalinyom, 1931–1950 gody*, red. Jurij Murin, Moskva 1997.

40. *Kremljovskij kinoteatr 1928–1953: dokumenty*, red. K. M. Anderson & L. V. Maksimenkov, Moskva 2005.

rådande partilinjén. Hur detta materialiserades under Chrusjtjovepoken dokumenteras i två fascinerande volymer.⁴¹

Den antisemitiska kampanjen efter andra världskriget drabbade statsapparaten och många andra institutioner och förvaltningar. Ledande företrädare för Judiska antifascistiska kommittén dömdes i en skådeprocess 1952 och förföljelserna kulminerade med den judiska läkarkomplotten. I januari 1953 tillkännagavs att ett stort antal judiska läkare hade arresterats, misstänkta för att ha bragt partiledare om livet. Dessa repressalier har skildrats i omfattande källvolymen om "kampen mot kosmopolitismen".⁴²

Efter Stalins död i mars 1953 inleddes en uppgörelse med de värsta formerna av terror, straffarbete och repressalier. Även efter Stalins död fortsatte den repressiva lagstiftningen att kräva sina offer, även om straffskalan i någon mån kan sägas ha blivit mildare. De ökända paragraferna med artiklar om "antisovjetisk agitation" och förtal av Sovjetstaten fanns kvar. Ett unikt källmaterial från domstolarna finns på Ryska statsarkivet som visar hur "vanligt folk" på 1950-talet kunde drabbas av långa läger- eller fängelsestraff för till synes enkla förseelser eller kritiska synpunkter på vardagslivets umbäranden.⁴³

Gulaglägrens upplösning och en juridisk granskning av domar för politiska brott var centrala moment i den så kallade avstaliniseringen. Denna uppgörelse skedde mestadels i det tysta. Men i dag finns även dessa utredningar och beslut om rehabilitering tillgängliga för forskningen. Hur uppgörelserna med såväl de enskilda som de massomfattande rättsövergreppen faktiskt pågick efter Stalins död har kartlagts i tre omfattande källvolymen i serien *Ryssland, 20:e århundradet*. Dessa källor ger historikerna bättre inblickar om de blodiga utrensningarna på 1930-talet, och kompletterar samtidigt vår bild av samhällsutvecklingen i Sovjetunionen på 1950-talet. Den inledande volymen *Rehabilitering: så gick det till* skildrar amnestier och genomgång av enskilda fall, främst rörande partifunktionärer, militärer och andra framstående personligheter. Volym två innehåller data om de omfattande, tragiskt nog oftast postuma upprättelser som gjordes under Chrusjtjovs "töväder" i slutet av

41. *Apparat TsK KPSS i kul'tura 1953–1957: dokumenty*, red. V. Ju. Afiani m.fl., Moskva 2001; *Ideologitjeskie komissii TsK KPSS 1958–1964: dokumenty*, red. V. Ju. Afiani m.fl., Moskva 2000.

42. *Nepavednyj sud. Poslednij stalinskij rasstrel: stenogramma sudebnogo protsessja nad tjljenami Evrejskogo Antifasjistskogo Komiteta*, red. V. P. Naumov, Moskva 1994; *Stalin i kosmopolitizm: dokumenty Agitpropa TsK KPSS 1945–1953*, red. D. G. Nadzjafov, Moskva 2005; *Gosudarstvennyj antisemitizm v SSSR 1938–1953: dokumenty*, red. G. V. Kostyrtenko, Moskva 2005.

43. 5810: *nadzornye proizvodstva prokuratury SSSR po delam ob antisovjetskoj agitatsii i propagande. Annotirovannyj katalog, mart 1953–1958*, red. V. A. Kozlov & S. V. Mironenko, Moskva 1999.

1950- och början av 1960-talet. Den väl så intressanta tredje volymen skildrar hur den första någorlunda representativa folkförsamlingens utskott under Gorbatjovs period lyckades forcera en mer uttömmande granskning av samtliga vågor av repression som drabbat olika befolkningsgrupper under sovjetepoken.⁴⁴

En vändpunkt i kommunismens historia blev *Nikita Chrusjtjovs så kallade hemliga tal* på 20:e partikongressen. Det viktigaste källmaterialet därom finns utgivet. Hans tämligen försiktiga, men ändå explosiva avslöjanden om Stalintidens omfattande repression belyses i en volym som innehåller dokument om hur talet i själva verket hade förberetts av politbyråns referenter, hur olika politbyråmedlemmar korrigerat Chrusjtjovs tal och hur det faktiskt torde ha lästs upp vid kongressens extrasession.⁴⁵

Den 9 februari 1956 lade CK-sekreteraren Pjotr Pospelov fram en utredning till centralkommittén. Han ledde sedan hösten 1955 den kommission som skulle ställa samman faktaunderlag för andra ledare på den förestående partikongressen. Denna utredning hade högsta sekretessgrad och lästes av några få kring kommunistpartiets presidium (politbyrån). Den visade att 1 920 635 personer arresterats, varav 688 503 personer avrättats under åren 1935 till 1940. I ett utkast till generalsekreteraren Chrusjtjovs förestående tal hade en passus tagits med om att Stalin under 1937–1938 av inrikeskommisariatet NKVD erhöll 383 förteckningar över sammanlagt 44 465 partimedlemmar som han, Molotov, Kaganovitj, Zjdanov och andra tillstyrkt måtte avrättas. Men i sitt "hemliga tal" valde Chrusjtjov att helt förbigå dessa uppgifter. Där talade Chrusjtjov enbart om de *partimedlemmar* som mellan 17:e och 18:e partikongresserna, särskilt delegaterna på sagda kongresser, från 1934 till 1939 på olagliga grunder hade dömts till avrättning, mer sällan till koncentrationsläger. Han förbigick avsiktligt vad som betecknas som "massoperationerna" och angav inte ens antalet offer inom kommunistpartiet på avrättningslistorna. I stället sade han "383 listor med många namn".⁴⁶

44. A. Artizov m.fl., *Reabilitatsija: kak eto bylo. Dokumenty prezidiuma TsK KPSS i drugie materialy, mart 1953–fevral' 1956*, Moskva 2000; des., *Reabilitatsija: kak eto bylo, fevral' 1956–natjala 80-ch godov*, Moskva 2003; des., *Reabilitatsija: kak eto bylo. Dokumenty Politbjuro TsK KPSS, stenogrammy zasedanija Komissii Politbjuro TsK KPSS po dopolnitel'nomu izutjeniju materialov, svjazannyh s represijami, imevsjimi mesto v period 30–40-ch i natjala 50-ch godov, i drugie materialy*, Moskva 2004.

45. Se vidare *Doklad N. S. Chrusjtjěva o kul'te litjnosti Stalina na XX s'ezde KPSS: dokumenty* [Chrusjtjovs tal på SUKP:s 20:e kongress om Stalins personkult: dokument], Moskva 2002.

46. Dessa avrättningslistor finns tillgängliga på en CD-ROM från Memorial: *Stalinskije rasstrel'nye spiski*, 2002.

Tvärtemot en vanlig missuppfattning spreds talet på partiledningens initiativ under mars månad till alla republik-, läns- och distriktskommittéer, samt till vetenskapliga, militära och andra institutioner. Där lästes det upp för hundratals, och i slutänden många tiotusentals partimedlemmar. Under vårmånaderna 1956 diskuterades i många fora vad talet innehöll och partiets föreläsare runtom i landet var skyldiga att besvara de frågor som ställdes av medlemmarna. De referat från dessa möten som i dag finns att läsa vittnar mestadels om missnöje med talets förenklade förklaringar, dess ensidiga vikt vid Stalins och inte centralkommitténs i sin helhet ansvar för massrepression, missgrepp i ekonomin och försvaret.⁴⁷

Den sovjetiska epoken i Rysslands historia kan förstås genom skönlitteraturen som ofta haft dokumentär bakgrund. När emellertid romaner alltför mycket uppfattats som historieskrivning i egentlig mening har sedan tvister uppstått om hur författarna förhållit sig till stoffet ur verkligheten eller de mytbildningar som brukat uppkomma om epokens stora och små händelser. Ett belysande exempel var Fadejevs roman *Det unga gardet*, som uppfattades som en tämligen korrekt skildring av hur en motståndsgrupp bildades och agerade i staden Krasnodar under den nazityska ockupationen. En del av de tvisteämnen som rätt om romanfigurernas förebilder i verkligheten kan avgöras genom en sammanställning med arkivmaterial.⁴⁸

Sovjetledningens och författarförbundets våldsamma reaktion på publiceringen 1957 i väst av Boris Pasternaks *Doktor Zjivago* är redan känd genom memoarer av Olga Ivinskaja och andra, liksom genom litteraturhistorikernas arbeten. Men vilka överväganden som Chrusjtjov och andra kommunistledare gjorde kring "affären Pasternak" sedan denne tilldelats Nobelpriset i litteratur 1958, liksom hur många inom det sovjetiska författarförbundet agerade och hur utländska författare försökte påverka de sovjetiska myndigheterna, detta har först blivit känt genom dokumentsamlingen "*Bakom mig hörs mycket väsen...*", utgiven 2001.⁴⁹

47. *Doklad N. S. Chrusjtjéva o kul'te litjnosti Stalina na XX s'ezde KPSS. Dokumenty*, red. V. Ju. Afiani m.fl., Moskva 2002.

48. "Molodaja gvardija" (g. Krasnodar) – *chudozjestvennyj vymysel i istoritjeskaja real'nost': sbornik dokumentov i materialov* ["Det unga gardet" (staden Krasnodar) – konstnärlig fantasi och historisk realitet], Moskva 2003

49. "A za mnoju sjun pogoni..." *Boris Pasternak i vlast': dokumenty, 1956–1972*, red. V. Ju. Afiani & N. G. Tomilina, Moskva 2001. Jfr Olga Ivinskaja, *I tidens våld: mina år med Pasternak*, sv. övers. Hans Björkegren, Stockholm 1978. För Giangiacomo Feltrinellis beslut att publicera romanen, se Carlo Feltrinelli, *Senior service*, London 2001, kap. 4.

Den omfattande övervakningen av Alexander Solzjenitsyn sedan han från mitten av 1960-talet uteslutits ur det sovjetiska författarförbundet och förvägrats publicera sig i hemlandet för att i stället börja publicera sina romaner och noveller i väst kunde dokumenteras i källvolymen *Lynchning i Kreml*, som ger en mängd inblickar i hur Brezjnev och andra partiledare med råd från säkerhetspolisen KGB:s ordförande Jurij Andropov försökte hantera landets mest namnkunnige författare och regimmotståndare.⁵⁰

Det är märkligt att notera att ännu i dag kan skönlitterära verk om Kolyma, det mest beryktade lägersystemet i sovjetiska Fjärran östern, betraktas som trovärdig källa.⁵¹ Ingen av anmälarna av Varlam Sjalamovs *Berättelser från Kolyma*, varav ett mindre urval ånyo kom i svensk översättning 2004, hade några som helst reflektioner om hur sådana noveller kan tänkas rekonstruera en konkret realitet, eller vilka insikter "underifrån" en enskild fånge kunde skaffa sig om systemet, ens om han eller hon tillbringat årtal i lägren. Det är därför tacknämligt att man i dag inte längre behöver förlita sig enbart på de många memoarer som mer av en tillfällighet skildrat just Kolyma (Jerzy Glicksman, Jevgenija Ginzburg, Elinor Lipper och andra). De regionala arkiven i Magadan har omfattande samlingar som till väsentliga delar har publicerats av A. G. Kozlov och I. D. Batsaev.⁵²

En inte oviktig del av uppgörelsen med det förflutna har gjorts i verk som rör Sovjetunionens relationer med andra länder under efterkrigsperioden.

50. *Kremljovskij samosud: sekretnye dokumenty Politbjuro o pisatele A. Solzjenitsyne*, red. V. N. Denisov, Moskva 1994. Jfr den engelska utgåvan: *The Solzhenitsyn Files: secret Soviet Documents reveal one man's fight against the monolith*, red. Michael Scammell, Chicago 1995. Tillsammans med Solzjenitsyns egna omfattande självbiografiska tillbakablickar har forskningen tack vare detta unika arkivmaterial från kommunistpartiets ledning kunnat skapa en annan bild av kampen mellan författaren och maktparapeten. Se till exempel Aleksandr Ostrovskij, *Solzjenitsyn: prosjtjanie s mifom* [Solzjenitsyn: farväl till myten], Moskva 2003.

51. Vi kan notera hur en historiker vid Uppsala universitet så sent som 1998 å ena sidan framställde skönlitteratur och memoarer som källor av bestående värde, å andra sidan uppenbarligen inte kände till nyare rysk forskning rörande repression, massmord och folkfördrivningar under kommunistepoken. Sålunda kunde det skrivas att "Alexander Solzjenitsyn, Varlam Sjalamov och Vassilij Grossman har på grund av samtida vittnesbörd, egna upplevelser och bevarat skriftmaterial beskrivit olika sidor av och faser i den sovjetiska folkmordspolitiken. Däremot har efter Sovjetunionens upplösning och tillkomsten av en demokratisk ordning med yttrandefrihet *ryska historiker och samhällsvetare visat föga energi* när det gäller att utforska omfattningen av eller mekanismerna bakom den kommunistiska regimens massmord i Sovjetunionen", Harald Runblom (red.), *Forskningsplan: programmet för studier kring Förintelsen och folkmord*, Uppsala 1998, s. 81, kursiv här. Utsagan tyder endera på stora fordringar på "energi" från berörda ryssar, alternativt på okunnighet om vad som faktiskt skrivits efter 1992 – jfr denna artikels källvolym!

52. *Dal'stroj i Sevostlag NKVD SSSR v tsifrach i dokumentach*, 1:1931–1941; 2:1941–1945, red. I. G. Batsaev & A. G. Kozlov, Magadan 2002.

Institutet för slaviska studier vid ryska Vetenskapsakademien har drivit ett projekt om *Stalinismens historia i Östeuropa*. Som resultat av detta projekt finns dokumentsamlingarna *Östeuropa i sovjetiska arkivdokument* och *Den sovjetiska faktorn i Östeuropa, 1944–1953* i två volymer, liksom en kollektivt författad monografi om upprättandet av regimer av sovjetisk typ i Östeuropa.⁵³ En särskild källvolym har belyst Ungernkrisen 1956.⁵⁴ Polens inlemmande i den sovjetiska intressesfären genom andra världskrigets förlopp belystes i *SSSR–Polen: mekanismer för underordning 1944–1949*, som gemensamt redigerats av ryska och polska historiker.⁵⁵ Hur NKVD under Lavrentij Berijas ledning kväste de polska självständiga politiska och militära organisationerna, betecknade som banditformationer och dylikt, har dokumenterats i utgåvor av rapporter till högsta ledningen i Moskva.⁵⁶ Alexander Jakovlevs Demokratifond har inom ramen för en rysk–polsk kommission slutligen frisläppt en rad avgörande arkivdokument som kartlägger beslutet att låta arkebusera tiotusentalet polska officerare och andra krigsfångar i Katyn 1940.⁵⁷ De sovjetisk–rumänska relationerna har illustrerats i *Andrej Vysjinskij:s tre besök i Bukarest 1944–46*, som förutom dokument från ryska utrikesministeriets arkiv innehåller material från Stalins och Molotovs så kallade ”särskilda mappar” (*osobyje papki*), från Ryska Statsarkivet (GARF).⁵⁸

Deporteringsarna av hela folkgrupper före och under andra världskrigets slut (koreaner, krimtatarer, tjetjener, kalmucker m.fl. folk), och vilka endast delvis rehabiliterades på 1950-talet, har tidigt uppmärksamrats i arbetet på

53. *Vostotjnaja Evropa v sovetskich archivnych dokumentach*, 1–2, Moskva 1997–1998; T. V. Volokitina m.fl. (red.), *Sovjetskij faktor v Vostotnoj Evrope, 1944–1953*, t. 1: 1944–1948. *Dokumenty*; t. 2: 1949–1953, Moskva 1999, 2003; T. V. Volokitina, G. P. Murasjko, A. F. Noskova & T. A. Pokivajlova, *M i Vostotjnaja Evropa: stanovlenie polititjeskich rezjimov sovetskogo tipa, 1949–1953. Otjerki istorii*, Moskva 2002.

54. *Sovjetskij Sojuz i vengerskij krizis 1956 g.*, Moskva 1998.

55. Gennadij Bordjugov & Gennadij Matvejev (Ryssland), Adam Koseski & Andrei Packovski (Polen), *SSSR–Polsja: mehanizmy podtjinenija 1944–1949. Sbornik dokumentov*, Moskva 1995.

56. NKVD i pol'skoe podpol'e 1944–1945 (*Po "osobym papkam" I. V. Stalina*), red. T. V. Volokitina m.fl., Moskva 1995; *Iz Warszawa. Moskva, tovaritsjsju Berija... Dokumenty NKVD SSSR o pol'skom podpol'e 1944–1945 gg.*, red. A. F. Noskov, Moskva & Novosibirsk 2001.

57. R. G. Pichoja m.fl. (Ryssland), A. Geishtor (Polen), *Katyn': plenniki neob'javlennoj vojny*, Moskva 1997; V. P. Kozlov m.fl. (Ryssland), D. Nalencz m.fl. (Polen), *Katyn': mart 1940–sentjabr' 2000 g. Rasstrel. Sud'by zjivych. Echo Katyn. Dokumenty*, Moskva 2001. För de 12 000 polska officerarna och närmare 10 000 andra polska medborgare saknas alltså dokumenten om när och var avrättningarna i fråga skedde. Detta till skillnad från vad som är fallet med de hundratusentals sovjetmedborgare som avrättades under den stora terrorn 1937–1938; där har såväl domslut som redovisning av verkställighet blivit tillgängliga i arkiven.

58. *Tri vizita A. A. Vyshinskogo v Bukharest, 1944–1946 gg.: Dokumenty rossijskich archivov*, red. T. V. Volokitina m.fl., Moskva 1998.

att kunna dokumentera omständigheterna kring dessa förvisningar. En omfattande sammanställning av sådana dokument har nyligen gjorts av den ledande experten på området, Pavel Poljan.⁵⁹ Vi kan här notera, att trots att Poljan och andra ryska historiker gjort grundläggande studier om alla dessa tvångsfördrivningar, varav vissa böcker publicerats även på engelska och tyska, så fortsätter massmedierna att hänvisa till förlegade, felaktiga data som cirkulerat innan inrikesministeriets arkiv öppnades.

Dokument publiceras i såväl underhållningstidskrifter som litterära, politiska, vetenskapliga och populärvetenskapliga tidskrifter. Särskilt bör två tidskrifter framhållas. Tidskriften *Istoritjeskij archiv* (*Historiskt arkiv*) återupptog sin aktivitet 1993 efter ett långt uppehåll sedan mitten av 1960-talet, och omregistrerades som tidskrift med Federala arkivtjänsten och Rosspenförlaget som utgivare 1999. Till skillnad från denna utpräglat akademiska tidskrift har en annan publikation, *Istotjnik* (*Källan*), ursprungligen riktat sig till den breda (men förmodligen välutbildade) allmänheten. Den började utkomma 1993 som ett supplement till historietidskriften *Rodina* (*Fosterlandet*).

Således ger redan en kortfattad översikt av de viktigaste riktningarna inom utgivning av arkivpublikationer en fingervisning om de fundamentala förändringar som omformat den arkeografiska grunden för den ryska och sovjetiska historien under 1900-talet. En kvalitativt ny, på samtida dokument baserad kunskap har anlagts för praktiskt taget alla sfärer i samhällslivet i Sovjetunionen. Detta innebär ingalunda att alla teman har blivit lika väl genomlysta eller att det inte skulle finnas några vita fläckar på kartan som kräver publicering (eller avslöjanden) av nya historiska källor. Vi har nästan uteslutande uppehållit oss vid källvolymen, och blott sparsamt noterat vilka monografier och artiklar som skrivits kring de teman som nämnts. Men innan man ställer krav på att "Ryssland måste göra upp med sitt förflutna" vore det önskvärt att man först granskade vad som faktiskt har åstadkommit under de blott 10–15 år som passerat sedan arkiven öppnats på allvar för forskningen. Den akademiska forskningen i Ryssland har sedan länge lämnat den politiserade, vinklade uppgörelsen bakom sig och strävar snarare efter att inordna tidigare okända, tendentiöst framställda eller otillräckligt analyserade historiska förlopp i nya synteser. Slutligen kan vi notera att tills vidare gäller att relativt sett betydligt fler västeuropeiska, amerikanska och japanska verk översatts

59. *Stalinskje deportatsii: 1928–1953*, red. Pavel Poljan, Moskva 2005.

till ryska, än vad som gäller omvänt för översättningar av den nyaste ryska historieskrivningen; inte minst den akademiska forskningen vid högskolor och institut är föga känd utanför landets gränser.